

تحلیل تجربیات مالیه خرد در ایران در جهت ارائه سازوکاری نوین

تاریخ دریافت: ۸۶/۱۰/۲۳

تاریخ تایید: ۸۷/۰۴/۲۷

جعفر عبادی

دانشیار دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران

علی طیب‌نیا

استادیار دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران

رضا آقابابائی

استادیار دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان

چکیده

این مقاله به بررسی و تحلیل ویژگی‌های تجربیات موجود ایران در زمینه مالیه خرد و شناخت نقاط قوت و ضعف آن‌ها می‌پردازد. با تحلیل ویژگی‌های کلیدی هر یک از برنامه‌ها مقایسه‌ای میان شیوه‌های عملیاتی و شاخص‌های عملکردی آن‌ها با الگوهای موفق جهانی صورت می‌گیرد و نقاط قوت و ضعف آن‌ها تحلیل می‌شود. این تحلیل‌ها از یکسو در جهت معرفی تلاش‌های انجام شده در ایران مفید است چرا که در مقالات و گزارشات بین‌المللی تجربیات ایران مورد اشاره و بررسی قرار نگرفته است و از سوی دیگر چارچوب تجربی لازم برای ارائه سازوکار عملیاتی مالیه خرد در ایران را ارائه می‌نماید. سازوکار پیشنهادی برای ایران، ابعاد مختلفی چون حد و نحوه دخالت دولت در این صنعت، ابعاد نظارتی، زیرساختی و تکنولوژیک، گروه هدف، نوع سازمانی مؤسسات مالیه خرد و تکنیک‌های جذب منابع مالی و نحوه تخصیص آن‌ها را در بر می‌گیرد. این سازوکار پیشنهادی، نظریه‌ای است که لازم است در عمل به محک تجربه گذارده شود.

واژگان کلیدی: مالیه خرد، تعاونی اعتبار، وامدهی گروهی، ایران

طبقه‌بندی موضوعی: G28, G21, N45

مقدمه

گرچه تأسیس مؤسسات مالیه خرد مانند تعاونی‌های اعتباری در آلمان و ایرلند قدمتی بیش از دو قرن دارد، اما جنبش مالیه خرد در قالب جدید آنکه به عنوان ابزاری مؤثر برای مبارزه با فقر مطرح گردیده با تلاش‌های محمدیونس^۱ و تأسیس بانک گرامین^۲ در بنگلادش شروع شد. تمرکز محمدیونس و بانک گرامین بر تأمین مالی نیازهای خرد روستائیان بنگلادشی در انجام فعالیت‌های بسیار کوچک ایشان بود، تا بتوانند با افزایش و توسعه فعالیت‌هایشان در آمد خود را به نحوی افزایش دهند که از وضعیت فقر خارج شوند (یونس، ۲۰۰۳).

1. Yunus
2. geramin

مبارزه با فقر به روشی غیر متعارف (عدم بکارگیری روش‌هایی چون پرداخت کمک‌های نقدی و یارانه که توسط دولت‌ها اجرا می‌شود)، موجب شده مالیه خرد به عنوان راهکاری برای مقابله با فقر که سازگار با رویکردهای بالابرنده^۱ و توانمندساز در فقرزدائی است مطرح شود (Matin and Hulme, 2003)؛ (Hulme and Mosley, 1996).

استفاده از ساختارهای ابتکاری جدید در عملیات بانکداری (قراردادهای گروهی، وام‌دهی سعودی، بازپرداخت متناوب، عدم اخذ وثائق متعارف در نظام بانکی و ...) همراه با عملکرد مالی غیر قابل انتظار از مؤسسه‌ای که تنها به زنان فقیر اعتبار می‌دهد موجب شد گرامین بانک و اعتبارات خرد به جنبشی فراگیر در سطح جهان تبدیل شود. از یک سو نمونه‌های موفق دیگری نظیر بانکوسول^۲ بولیوی، راکیات بانک^۳ و کردیت دسا^۴ اندونزی، کامپارتاموس^۵ مکزیک، گودفیت فاند^۶ ایالات متحده و فینسا^۷ در امریکای لاتین، مرداچ^۸ (۱۹۹۹)، سنگوپتا و ابوچان^۹ (۲۰۰۸) ظهور یافتند و از سوی دیگر گرامین و الگوبرداری از آن به تبتی فراگیر در بسیاری از کشورها حتی در کشورهای توسعه یافته بدل گشت. سازمان ملل سال ۲۰۰۵ را به عنوان سال بین‌المللی اعتبارات خرد^{۱۰} معرفی و بنیاد نوبل جایزه صلح در سال ۲۰۰۶ را به بانک گرامین و محمد یونس اهدا نمود. اکنون بر اساس آمارهای موجود، بیش از ۳۰۰۰ مؤسسه مالیه خرد در جهان به بیش از ۱۱۰ میلیون نفر از فقرا، خدمات مالی ارائه می‌نمایند (Daley Harris, 2006: 24).

عملکرد خیره‌کننده نمونه‌های موفق در زمینه اعتبارات خرد سبب شد، تا هم توجه نهادهای بین‌المللی درگیر با امر توسعه و فقر نظیر بانک جهانی، سازمان ملل متحد، فائو، سازمان بین‌المللی کار و هم توجه محققان و اندیشمندان دانشگاهی به موضوع جلب شود. سؤالات و مباحث بر چند محور عمده استوار بود:

آیا مالیه خرد جایگزین مناسبی برای منابع تأمین مالی غیر رسمی و پرهزینه است؟
چرا نرخ بازپرداخت اعتبارات در مؤسسات مالیه خرد با توجه به عدم دریافت وثیقه‌های متعارف بانکداری از وام‌گیرندگان بالاست؟ به لحاظ نظری قراردادهای تعهد مشترک و وام‌دهی گروهی چه ویژگی‌هایی دارند که سبب کاهش سوخت وام‌ها می‌شوند؟ آیا سایر ابتکارات عملیاتی مؤسسات پیشرو در مالیه خرد مانند بازپرداخت متناوب، وام‌دهی سعودی و نظایر آن نیز بر کاهش سوخت وام‌ها مؤثرند؟

-
1. promotion
  2. Bancosol
  3. Rakyat bank
  4. Kredit Desa
  5. Compartamos
  6. Good Faith Fund
  7. FINCA
  8. Morduch
  9. Sengupta and Aubuchon
  10. Microcredit

آیا مالیه خرد ابزار مهمی برای رفع فقر محسوب می‌شود؟

آیا مالیه خرد می‌تواند پایدار یا حتی سودآور باشد؟

آیا رقابت میان مؤسسات مالیه خرد موجب بهبود عملکرد آن‌ها می‌شود؟

اثرات اجتماعی و اقتصادی مالیه خرد تا چه حد است؟

آیا کپی برداری از الگوهای موفق بدون توجه به شرایط محیطی و نهادی همراه با موفقیت است؟

تحلیل‌هایی که برای پاسخ به سؤالات مذکور صورت گرفت، چند تحول عمده را در این جنبش پدید آورد. یکی از عمده‌ترین تحولات مرزبندی میان طرفداران در اولویت بخشی به اهداف پایداری مالی و نهادی و اهداف رفاهی (مبارزه با فقر) بوده است. هم‌اکنون علاوه بر اینکه پذیرفته شده مالیه خرد به عنوان کم‌هزینه‌ترین استراتژی رفع فقر نسبت به سایر روش‌ها محسوب می‌شود (Sankopta and aboochan, 2008)، تلاش پیش‌برندگان و نظریه‌پردازان آن است که مالیه خرد را به عنوان کسب و کاری پایدار و حلقه مفقوده نظام مالی متعارف مطرح نمایند. حلقه مفقوده‌ای که می‌تواند نیازهای مالی افراد فاقد دسترسی به خدمات نظام مالی متعارف را به صورتی پایدار و مستمر پوشش دهد. تحول عمده دیگر این بود که از اواخر دهه نود علاوه بر اعتبار سایر خدمات مالی نظیر جذب پس‌اندازها، بیمه و ... نیز مورد توجه قرار گرفت و واژه مالیه خرد جایگزین اعتبارات خرد گردید. از سوی دیگر با تلاش‌های اقتصاددانانی نظیر واریان^۱ (۱۹۹۰)، استیگلیتز^۲ (۱۹۹۰)، قشاک^۳ (۱۹۹۹، ۲۰۰۰)، مرداچ^۴ (۱۹۹۹)، بزیلی و کواته^۵ (۱۹۹۵)، وان تسسل^۶ (۱۹۹۹) آرمندریز دی اقیون^۷، هولم و موزلی (۱۹۹۶) و سایرین مبانی نظری وام‌دهی گروهی، تعهد مشترک، وام‌دهی صعودی (انگیزه‌های پویا)، بازپرداخت متناوب وام‌ها به صورت هفتگی و دلایل تأثیر آن‌ها بر کاهش نرخ سوخت وام‌ها تبیین گردید^۸.

در کشورمان نیز استفاده از منابع مالی ارزان قیمت برای کاهش فقر و نابرابری توسط سیاست‌گذاران به کرات مورد تأکید و اجرا قرار گرفته است. اما همان‌گونه که در جهت‌گیری‌های برنامه چهارم توسعه در زمینه کاهش فقر، به عدم اثربخشی این نوع نگرش‌های حمایتی اشاره و در مقابل، بر بکارگیری سازوکارهای مبتنی بر توانمندسازی تأکید شده (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۴)^۹.

1. Varian
2. Stiglitz
3. Ghatak
4. Mardach
5. Besley and Coate
6. Van Tassel
7. Armendariz de Aghion, B.

۸. برای توضیحات تکمیلی و تفصیلی‌تر در زمینه این تحولات به فصل اول و سوم رساله دکتری، آقابابایی (۱۳۸۶) مراجعه نمایید.

۹. این نکته و سایر مباحث مرتبط با آن به تفصیل در متوسلی و آقابابایی «استفاده از رویکرد فقر قابلیتی در تحلیل اثربخشی سیاست‌های مبارزه با فقر در ایران طی سال‌های پس از انقلاب» مجله برنامه بودجه، در دست انتشار، توضیح داده شده است.

ضرورت بررسی تجربیات موفق جهانی و طراحی الگوئی مناسب برای ایران بیش از پیش وجود دارد. این مقاله تلاش دارد با نگاهی نظری، سازماندهی مناسبی برای برخورداری فقرا از خدمات مالی طراحی و پیشنهاد نماید. در گام اول لازم است مشخص شود که آیا در ایران نیز تجربیاتی در زمینه ارائه خدمات مالی به فقرا در قالب مالیه خرد وجود داشته است؟ این تجربیات چه نقاط قوت و ضعفی داشته‌اند؟ آیا می‌توان مالیه خرد مبتنی بر سازوکارهای گروهی را به عنوان روشی برای ارائه خدمات مالیه خرد توصیه نمود؟ گرچه بر اساس گزارشات بین‌المللی، ایران تقریباً هیچ فعالیتی در زمینه مالیه خرد ندارد^۱؛ اما می‌توان الگوهای تجربی مختلفی از مالیه خرد را در ایران یافت و مورد بررسی و تحلیل قرار داد.

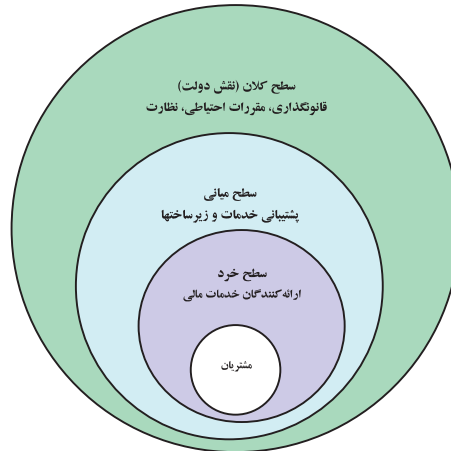
تحلیل‌های مقاله حاضر بر ارزیابی ویژگی‌های تجربیات موجود با روش مقایسه تطبیقی آن‌ها با الگوهای موفق جهانی استوار است. نتیجه این ارزیابی نیل به الگوئی نظری است که برای گسترش مالیه خرد در ایران پیشنهاد می‌شود. در این راستا چارچوبی تحلیلی برای ارزیابی و ارائه سازوکار پیشنهادی بکار گرفته می‌شود که در نمودار یک نشان داده شده است.

همان‌گونه که در نمودار می‌بینیم چارچوب تحلیلی مقاله برای ارائه سازوکار پیشنهادی، در برگزیده نقش دولت (سطح کلان)، زیر ساخت‌های فیزیکی، تکنیکی، انسانی و فنی (سطح میانه)، سازماندهی و روش‌های عملیاتی مؤسسات مالیه خرد (سطح خرد) و گروه هدف است. این چارچوب تحلیلی الگوئی است که در نتیجه تحولات نظری و تجربی صورت گرفته در زمینه مالیه خرد در دو دهه اخیر، به عنوان الگوئی جامع و سازگار در جهت گسترش آن توسط محققان مختلف و سازمان‌های گسترش دهنده آن پیشنهاد شده است (Helms, 2006)؛ (Ledgerwood, 1998)؛ (Honohan, 2004) و در تحقیقات موجود در ایران در این حوزه تلاشی نو محسوب می‌شود. از آنجا که هدف از این تحلیل‌ها، تبیین نقاط قوت و ضعف تجربیات موجود برای ارائه سازوکار پیشنهادی است، لازم است عوامل موفقیت مالیه خرد در تحقق بخشیدن به مأموریت اساسی خود یعنی ارائه خدمات مالی به فقرا به صورت پایدار، مشخص باشد و سپس تجربیات موجود ایران با الگوهای موفق مورد مقایسه قرار بگیرند. تعیین این عوامل کلیدی موفقیت بر اساس نمونه‌های تجربی موفق، در تحقیق دیگری انجام^۲ و نتایج آن در این مقاله مورد استفاده قرار می‌گیرند.

۱. طبق گزارش بانک جهانی در سال ۱۹۹۸ در مورد عملکرد مؤسسات مالیه خرد در کشورهای منا، سه کشور ایران، الجزایر و سوریه هیچ برنامه‌ای در زمینه مالیه خرد نداشته‌اند (برندسما و چائولی، ۱۹۹۸، ص ۱۵). طبق گزارش سال ۲۰۰۴ در مورد کشورهای خاورمیانه نیز هیچ اشاره‌ای به برنامه‌های مالیه خرد در ایران نشده است (برندسما و هارت، ۲۰۰۴).

۲. در این ارتباط به فصل سوم رساله دکتری، آقابابائی (۱۳۸۶) مراجعه نمایید.

نمودار یک: الگوی تحلیلی تحقیق

منبع: (هلمز، ۲۰۰۶: ۱۴)

در بخش دوم سعی می‌شود مهم‌ترین تجربیات مالیه خرد در کشور بر اساس چارچوب تحلیلی مذکور مورد بررسی قرار بگیرند. این بررسی در برگیرنده مقایسه برنامه‌های مختلفی است که از سازوکارهای اجرائی متفاوتی (فردی یا گروهی) در عملیات اجرائی‌شان استفاده می‌نمایند. داده‌های لازم در سطحی که تحلیل‌های این مقاله بر آن متکی است از اسناد و گزارشات منتشره و منابع معتبر حاصل گردید. در این زمینه محدودیت‌های بسیاری در آمار و اطلاعات قابل اتکاء وجود دارد و بسیاری از تجربیات فاقد پایگاه داده‌ای منسجم و به روز هستند. لذا سعی شده از آخرین اطلاعات و داده‌های معتبری که در دسترس بوده‌اند برای تحلیل و ارزیابی استفاده شود. این ارزیابی مبتنی بر عوامل و متغیرهایی است که در چارچوب تحلیلی مورد اشاره در فوق مورد تأکید هستند به نحوی که بر مبنای عملکرد تجربیات موجود در هر یک از موارد و مقایسه تطبیقی آن‌ها با تجربیات موفق جهانی، الگوی نظری و ذهنی لازم برای ارائه سازوکار پیشنهادی در ایران فراهم شود. بنابراین تحلیل‌های ارزیابی عملکرد تنها در حد شاخصه‌های عملکردی در قالب چارچوب تحلیلی تحقیق است. بدیهی است اگر ارزیابی‌های خاص در مورد یکی از تجربیات یا تنها در مورد یکی از ابعاد چارچوب تحلیلی مانند نقش دولت مدنظر باشد لازم است ارزیابی مورد نظر دقیق‌تر صورت گیرد اما از آنجا که هدف مقاله حاضر تنها تمرکز بر یک عامل (مانند نقش دولت) و یا یکی از طرح‌های اجرا شده در ایران نیست، عوامل متعددی را در قالب یک الگوی سیاست‌گذاری جامع مد نظر قرار داده است. باید توجه داشت که این تحقیق گام اول در این موضوع است و هر یک از ابعاد الگوی تحلیلی آن می‌تواند موضوع تحقیقی مستقل در آینده باشند و زمینه را برای تحقیقات بیشتر در مورد موضوع را فراهم آورند.

پس از بررسی و تحلیل ویژگی‌های این تجربیات و نقاط قوت و ضعف آنها، ذهنیت لازم برای طراحی سازوکارهای مناسب مالیه خرد فراهم و در قالب الگوی تحلیلی تحقیق، در بخش سوم سازوکار پیشنهادی راه اندازی صنعت مالیه خرد در ایران بر اساس تجربیات موجود و عناصر کلیدی موفقیت آن ارائه می‌شود. در بخش انتهائی نتایج ارائه می‌شود.

تحلیل عملکرد برنامه‌های مالیه خرد در ایران

جنبش مالیه خرد، فقرا را با نگرش ارتقاءدهنده تحت پوشش قرار می‌دهد در حالی که بخش اعظمی از تلاش‌های فقرزدائی در ایران بر رویکردی حمایتی^۱ استوار است. لذا این تصور وجود دارد که در مالیه خرد هم دولت به شکل مستقیم به تزریق منابع مالی ارزان قیمت (اعتبارات با نرخ بهره یارانه‌ای و ترجیحی) بپردازد^۲. اما مالیه خرد را نباید با سازوکارهای حمایتی دولتی نظیر ارائه اعتبارات یارانه‌ای، دخالت مستقیم در اعطای اعتبار با تأسیس سازمانی دولتی، عدم تأکید بر جمع‌آوری وجوه پس‌انداز از گروه هدف و تأکید صرف بر ارائه وام یکسان فرض نمود. تجربیات مالیه خرد در ایران به چند گروه کلی قابل تقسیم‌بندی هستند. یک گروه تجربیاتی است که از روش‌های متعارف نظام بانکی برای ارائه خدمات مالی به گروه‌های فقیر و کم‌درآمد استفاده می‌نمایند. ویژگی مهم این تجربیات این است که گرچه همانند نظام بانکی از سازوکارهای فردی برای ارائه وام بهره می‌جویند اما به علت تمرکز بر گروه هدف و نیازهای آنها، استفاده از ساختار قراردادی متفاوت و استفاده از سازماندهی متفاوت با بانک‌ها در زمره مالیه خرد قرار می‌گیرند. صندوق‌های قرض‌الحسنه مهم‌ترین تجربیاتی هستند که در این گروه قرار می‌گیرند.^۳ شاخص‌های عملکردی این صندوق‌ها^۴ نشان دهنده تأکید بسیار بر پس‌انداز و توفیق در جذب منابع بدون هزینه از مردم، پایداری مالی و عدم اتکاء به منابع دولتی و کمک‌های مردمی، هزینه‌های عملیاتی پائین و هدفگذاری برای فقیرترین فقرا است. یکی از نقاط ضعف این صندوق‌ها عدم استفاده آن‌ها از سازوکارهای ابتکاری مالیه خرد است. بر اساس بررسی‌ها سازوکارهای وام‌دهی این مؤسسات به صورت فردی و مبتنی بر اخذ چک و سفته تضمینی همراه با معرفی و تضمین فرد مورد وثوق و

1. Protection

۲. به مقاله پانوش ۹ صفحه ۴ مراجعه نمایید.

۳. قرض‌الحسنه به عنوان یکی از سازوکارهای اعتباری مهم در جوامع اسلامی و ایران مطرح است (برندسما و چائولی، ۱۹۹۸، برندسما و هارت، ۲۰۰۴، اقبال و میرآخور، ۱۹۸۷، جوماله و سبک‌نین، ۱۹۹۹، الهواری و دیگران، ۲۰۰۴). برای توضیحات تکمیلی در مورد ساختارهای مختلف قرض‌الحسنه نیز به عرب مازار (۱۳۸۵)، مهاجرانی و دیگران (۱۳۸۱) مراجعه نمایید.

۴. شاخص‌های عملکردی این صندوق‌ها بر اساس آخرین اطلاعات موجود در فصل چهارم رساله دکترای آقابابائی (۱۳۸۶) ارائه شده است.

قبول صندوق است (مهاجرانی و دیگران، ۱۳۸۱). علاوه بر این معمولاً اندازه وام‌ها و سررسید آن ثابت است و از مکانیزم‌های لازم برای انگیزه‌های پویا نظیر وام‌دهی صعودی استفاده نمی‌شود. در برخی اشکال سازمانی این صندوق‌ها شامل صندوق‌های غیر رسمی و خانوادگی فشار و نظارت همسانان وجود دارد و نیازی به ارائه این تضمینات نیست ولی در مواردی که صندوق به صورت رسمی ثبت شده چنین سازوکارهایی بکارگرفته نمی‌شود (مهاجرانی و دیگران، ۱۳۸۱). اگر چه یکی از ویژگی‌های الگوهای موفق مالیه خرد تعیین نرخ بهره معادل بازار و بالاتر بوده است اما عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه نشان می‌دهد که این روش وام‌دهی هم در تجهیز منابع و هم در تخصیص آن موفق و پایدار است.^۱

دسته دوم تجربیات مالیه خرد تجربیاتی است که در قالب تعاونی‌ها به عنوان سازمان‌های عضو محور وجود دارد. بر اساس تجربیات جهانی مدل‌های سازمانی عضو محور مانند تعاونی یکی از بهترین اشکال سازمانی برای ارائه خدمات مالیه خرد محسوب می‌شوند. تعاونی‌های روستائی به عنوان سازمانی عضو محور دارای سابقه‌ای قابل توجه نسبت به سایر تجربیات در زمینه مالیه خرد در ایران می‌باشند (ازکیا، ۱۳۸۱)؛ (نجفی، ۱۳۸۵).

اما برغم آنکه مدل‌های عضو محور در جهان به پس‌انداز اعضایشان متکی هستند در مورد تعاونی‌های روستائی ایران چنین امری تحقق نیافته است.^۲ این در حالی است که نیاز به واسطه‌گری مالی مستقیم توسط این نهاد در اساسنامه آن که از سال ۱۳۷۰ مبنای عمل قرار گرفته مشهود است. ^۳ گر چه تصویب ضوابط فعالیت تعاونی‌های اعتبار^۴ و تأکیدات برنامه چهارم توسعه بر افزایش نقش تعاونی‌ها و سیاست‌های اصل ۴۴ فضا را برای رشد بیشتر بخش تعاونی مهیا نموده اما وزارت تعاون تلاش اساسی خود را متمرکز بر دریافت بودجه و تخصیص اعتبار به این تعاونی‌ها نموده

---

۱. برای مثال تحقیق صورت گرفته از وام‌گیرندگان این صندوق‌ها نشان می‌دهد که ۳۲ درصد از آن‌ها حداقل هشت بار از صندوق‌ها وام گرفته‌اند. علاوه بر این، طبق جدول شماره (۳) بیش از ۷۰ درصد از این صندوق‌ها درآمد کارمندی حاصل از وام آن‌ها نه تنها جوابگوی هزینه‌هایشان بوده بلکه برای ای‌شان سود نیز به همراه داشته است. همین تحقیق بیان می‌کند که نسبت وام‌گیرندگانی که در بازپرداخت وام تأخیر داشته‌اند حدود ۷ درصد بوده است (مهاجرانی و دیگران، ۱۳۸۱).

۲. طالب (۱۳۸۵) با بررسی آمار فعالیت این تعاونی‌ها طی چهار دهه (۱۳۴۲ تا ۱۳۸۲) نشان می‌دهد که اولاً، در برخی از سال‌ها تا ۹۸ درصد افزایش سهام اعضا از طریق دریافت وام از شرکت بوده است و دوم اینکه گر چه متوسط وام پرداختی به هر عضو در سال ۸۲، بیش از ۱۴۵ برابر سال ۴۳ بوده یعنی از ۴۳۵۸ ریال در سال ۴۳ به ۶۳۴۸۱۹ ریال در سال ۸۲ رسیده ولی از بهای یک رأس گوسفند نیز کمتر بوده است.

۳. در تعریف فعالیت‌های مجاز شرکت‌های تعاونی بازکردن حساب‌های سپرده و پس‌انداز در حوزه فعالیت شرکت به نمایندگی بانک کشاورزی و یا سایر مؤسسات اعتباری کشور در بند ۷ و جمع‌آوری قرض‌الحسنه در بند ۱۱ قید شده است (طالب، ۱۳۸۵: ۴۸).

۴. این ضوابط در یک هزار و نود و دومین جلسه شورای پول و اعتبار مورخ ۱۳۸۶/۶/۳ تصویب شده است.

است.^۱ بر اساس آخرین آمارهای رسمی ارائه شده توسط وزارت تعاون نسبت سرمایه متوسط هر عضو به درآمد سرانه در سال ۱۳۸۴ به طور متوسط ۵ در صد است که نشان دهنده عدم تأکید بر جذب منابع توسط تعاونی‌ها است.^۲ در این میان نمونه‌های موردی موفقی مانند تعاونی شباهنگ وجود داشته‌اند که ضمن بکارگیری ویژگی‌های مهم سازمان‌های موفق در مالیه خرد نظیر استفاده از رویه‌های ساده برای پرداخت وام، ارائه توأمان خدمات سپرده‌ای و اعتباری، اتکاء به منابع جذب شده توسط خود سازمان برای اعطای وام، انعطاف پذیری و سرعت عمل در پرداخت وام به اعضا، نرخ بازپرداخت بالای وام و مدیریت و مشارکت مردمی از عملکرد مالی قابل توجهی هم برخوردار بوده‌اند.^۳ این تجربیات موفق نشان دهنده ظرفیت بالقوه مدل‌های تعاونی در گسترش مالیه خرد است (طالب، ۱۳۸۲)؛ (نجفی، ۱۳۸۵).

دسته سوم از تجربیات مالیه خرد در ایران برنامه‌هایی هستند که بر اساس رویکردهای مدرن مالیه خرد اجرا شده‌اند. در قالب رویکردهای مدرن مالیه خرد (سازوکارهای گروه‌بندی متقاضیان و مشارکت‌کنندگان) سه برنامه مهم در کشور اجرا شده است. این برنامه‌ها شامل طرح پشتیبانی خدمات مالی خرد روستا^۴ که به طور مشترک توسط ایفاد^۵ و بانک کشاورزی انجام شده، طرح بسیج اجتماعی و اعطای اعتبارات خرد که توسط برنامه عمران سازمان ملل متحد^۶ و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی انجام گرفته و برنامه صندوق اعتبارات خرد برای زنان روستائی که توسط دفتر امور زنان وزارت جهاد و کشاورزی اجرا شده می‌باشد.^۷

۱. عملکرد تسهیلات تکلیفی و تبصره‌ای بانکی نشان می‌دهد بیش از ۶۲۳ میلیارد ریال تسهیلات تبصره‌ای در سال ۱۳۸۳ به تعاونی‌های کل کشور اختصاص یافته است (وزارت تعاون، گزارش عملکرد تسهیلات تبصره‌ای ۱۳۸۳). در قانون بودجه سال ۱۳۸۶ در بندهای مختلف تبصره ۲، ۳، ۴، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۹ در قالب‌های مختلف اعتبارات در قالب تسهیلات تکلیفی و وجوه اداره پیش‌بینی شده که از طریق ایجاد تعاونی‌ها قابل تخصیص به افراد خواهد بود (وزارت تعاون، ۱۳۸۶).

۲. به فصل چهارم رساله دکترای آقابابائی (۱۳۸۶) مراجعه نمایید.

۳. شاخص‌های عملکردی تعاونی شباهنگ در نجفی (۱۳۸۲) و (۱۳۸۵)، طالب (۱۳۸۵) و آقابابائی (۱۳۸۶) ارائه شده است.

4. Rural Microfinance Support Project or RMFSP

5. International Fund for Agricultural Development or IFAD

6. UNDP

۷. برای اطلاعات در مورد این طرح‌ها و نحوه اجرای آن‌ها به آقابابائی، ۱۳۸۶، فصل چهارم مراجعه نمایید. برای اطلاعات تفصیلی‌تر در مورد طرح پشتیبانی خدمات مالی خرد روستائی به گزارشات "عملکرد طرح پشتیبانی خدمات مالی خرد روستائی" آذر ۱۳۸۴، گزارش September 2004 or Detail Implementation Design, September 2004 و رسیدی و منصوری (۱۳۸۵)، و در رابطه با طرح بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد به کتاب (*Poverty Alleviation in Sistan & Baluchestan: The Case of Shirabad*) نوشته آقای پرویز پیران که در سال ۲۰۰۲ منتشر شد، گزارش پایانی پروژه کاهش فقر از طریق بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد، گزارش "گامی به سوی توانمندسازی" بروشورهای ترویجی تشکیل غیر دولتی صندوق توسعه پایدار و گزارشات پیشرفت پروژه در دفتر سلامت و رفاه اجتماعی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، و در مورد صندوق اعتبارات خرد برای زنان روستائی به معظمی و دیگران (۱۳۸۵)، امیرآبادی و فاطمی (۱۳۸۱) و گزارشات داخلی دفتر امور زنان وزارت جهاد و کشاورزی مراجعه نمایید.

در طرح پشتیبانی خدمات مالی خرد روستائی بر اساس مدل بانکداری پیوندی دو روش وام‌دهی گروهی شامل مدل هم‌بسته (تعهد مشترک، وام فردی) و مدل گروه‌های خودیار (تعهد مشترک، وام گروهی) اجرا شده است. این طرح توانسته با هدفگذاری و مکان‌یابی مناسب خدماتش را به افرادی ارائه نماید که قبلاً دسترسی به خدمات مالی نداشته‌اند. نکته مهم این است که طرح برای شکل‌دهی به گروه‌ها نگرش (اول پس‌انداز) را بکار گرفته است. به علت استفاده از مدل‌های گروهی در ارائه خدمات مالی نرخ بازپرداخت اعتباراتی که بدون اخذ وثائق معمول بانکی پرداخت شده، بسیار درخشان بوده است، لازم به ذکر است نسبت مطالبات معوق و سررسید گذشته نظام بانکی کشور به کل مطالبات آن در پایان سال ۱۳۸۵ حدود ده درصد بوده است.^۱ این طرح برغم بکارگیری بسیاری از ویژگی‌های ابتکاری تأمین مالی خرد برخی از آن‌ها که مهم‌ترین آن فواصل کم میان اقساط بازپرداخت تسهیلات است را رعایت ننموده است.

طرح بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد نیز از ابتکارات مدرن مالیه خرد نظیر ضمانت زنجیره‌ای، اعطای وام بدون وثیقه، استفاده از اطلاعات محلی و ارتباط میان سازمان محلی و سایر نهادهای محلی برخوردار است. علاوه بر این نوع سازماندهی آن مانند مدل گروه‌های همیار در طرح ایفاد است با این تفاوت که در اینجا سازمان محلی خود مانند واسطه مالی عمل نموده و پس‌انداز اعضا را دریافت و به آن‌ها از طریق دفتر مرکزی وام می‌دهد. یعنی در اینجا ارائه خدمات مالی توسط سازمان محلی صورت گرفته و نیازی به بانک برای ارائه این خدمات نیست. یکی از ویژگی‌های مهم این طرح انطباق آن با ساختارهای نهادی موجود در منطقه در رابطه با بهره و حذف بهره از سیستم پرداخت وام است. تنها نکاتی که باید در این طرح به عنوان مسئله قلمداد شوند وابستگی به منابع مالی سازمان‌های حامی و مقیاس کوچک فعالیت آن است.

مدل عملیاتی طرح صندوق اعتبارات خرد برای زنان روستائی نیز مدل بانک روستای فینسا است.^۲ عملیات اجرایی صندوق از بسیاری از ابتکارات مالیه خرد نظیر وام‌دهی گروهی، فشار همسانان، انگیزه‌های پویا و تنبیه اجتماعی استفاده می‌نماید. سررسید اقساط و نحوه بازپرداخت، نسبت به سایر برنامه‌ها قرابت بیشتری به مدل‌های موفق مالیه خرد دارد. مزیت این مدل در درجه اول دنبال نمودن نگرش نخست پس‌انداز است. این مدل برغم بومی بودن از بسیاری از ویژگی‌های

۱. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزیده آمارهای اقتصادی، بخش پولی و بانکی، اسفند ۸۵.

۲. برای اطلاع کامل از نحوه عملیات این مدل به مقاله مرداچ (۱۹۹۹) مراجعه نمایید.

مهم‌الگوهای موفق مالیه خرد برخوردار است. صندوق به عنوان سازمانی عضو محور و مؤسسه مالیه خرد مستقل عمل می‌نماید.^۱

ویژگی‌های کلیدی هر کدام از این سه دسته تجربیات مالیه خرد در ایران و نقاط قوت و ضعف آن‌ها در جداول یک و دو ارائه شده است. بر اساس چارچوب تحلیلی که در بخش‌های ابتدایی مقاله ارائه شده، در چهار بعد می‌توان از این برنامه‌ها برای طراحی سازوکار مناسب بهره‌گرفت. اولین بعد مسئله پایداری است. یکی از نقاط ضعفی که در تجربیات ایرانی دیده می‌شود عدم تأکید کافی بر پس‌انداز است. البته تعاونی‌ها با برطرف نمودن این نقطه ضعف خود در دهه اخیر توانسته‌اند عملکرد قابل توجهی در جذب پس‌انداز داشته باشند. علاوه بر این برنامه‌های مالیه خردی که سعی نموده‌اند از روشی مشارکت‌جویانه و گروهی برای کار استفاده نمایند، جمع‌آوری پس‌انداز اعضای گروه را به عنوان اولین و اصلی‌ترین وظیفه گروه قلمداد نموده‌اند. اما این الزام بیشتر به عنوان اخذ شرایط لازم تا دریافت اعتبار از سازمان حامی مالی مورد تأکید قرار گرفته است. در حالی که پس‌انداز هم برای گروه هدف و هم برای تضمین خودگردانی و سلامت مالی مؤسسه مالیه خرد اهمیت اساسی دارد. تجربه موفق تعاونی‌ها در جذب پس‌انداز اعضای مزیت سازمان‌های عضو محور که متکی بر منابع اعضای خود هستند را در جذب پس‌اندازها نشان می‌دهد. عضو محور بودن تعاونی‌ها هم عاملی برای جلب اعتماد و هم عاملی برای ایجاد انگیزه است زیرا منافع در نهایت به خود اعضای می‌رسد.

دومین بعد، مسائل مرتبط با تقاضا و بازار هدف است. بررسی تجربه‌های مالیه خرد در ایران نشان می‌دهد: اولاً، به لحاظ تعیین بازار هدف برنامه‌ها بر روستاها، حاشیه شهرها، و زنان متمرکز شده‌اند. ثانیاً، پوشش گروه هدف در مجموعه تلاش‌های انجام شده در مقایسه با وسعت بازار هدف بسیار کم است و ضرورت پرداختن به مالیه خرد برای ایجاد نظام مالیه خرد فراگیر و پایدار را ضروری می‌نماید. طبق برآورد مرکز آمار ایران حدود ۱۲ درصد جمعیت کشور در سال ۱۳۷۹ زیر خط فقر مطلق بوده‌اند که حدود ۸ میلیون نفر می‌شود، (خداداد کاشی و دیگران، ۱۳۸۱). ثالثاً، بسیاری از برنامه‌ها به لحاظ تعداد گسترش بر اساس استانداردهای بین‌المللی در ردیف برنامه‌های کوچک محسوب می‌شوند.

علاوه بر این از نظر مقیاس فعالیت هم اکثر آن‌ها مقیاس فعالیت کوچک دارند. رابعاً، تقریباً تمامی برنامه عمق گسترش بالایی دارند یعنی اندازه وام پرداختی آن‌ها نسبت به اندازه درآمد سرانه نشان می‌دهد که غالباً گروه هدف آن‌ها افرادی بوده است که در مرزهای پائین درآمدی فقرا قرار دارند. و نهایتاً آنکه مشارکت زنان در این برنامه‌ها در ایران قابل توجه است.

۱. شاخص‌های عملکردی این سه طرح در فصل چهارم آقابابائی (۱۳۸۶) ارائه شده است.

جدول (۱): ویژگی‌های برنامه‌های مالیه خرد در ایران

نام برنامه یا مؤسسه ارائه دهنده خدمات مالیه خرد	فردی	گروهی در سطح سازمان	گروهی در سطح سازوکارهای عملیاتی			
			طرح ایفاد	بسیج اجتماعی	صندوق زنان	صندوق زنان روستایی
مشارکت زنان (%)	م.م	م.م	فاز اول	فاز دوم	شیرآباد	دهان
سازماندهی عضو محور در سطح نهاد مالی	-	+	-	-	+	+
انجام واسطه‌گری مالی توسط سازمان یا برنامه	+	+	-	-	+	+
تأکید بر پس انداز	+	+	+	+	+	+
عمق دسترسی	بالا	متوسط	متوسط	متوسط	بالا	بالا
اندازه دسترسی	کوچک	کوچک	کوچک	کوچک	کوچک	کوچک
مقیاس فعالیت	کوچک	کوچک	کوچک	کوچک	کوچک	کوچک
میزان وابستگی به منابع دولتی	کم	کم	زیاد	زیاد	متوسط	زیاد
تأکید بر پایداری	زیاد	زیاد	متوسط	متوسط	متوسط	زیاد
سازوکار وام‌دهی	فردی	فردی	گروهی	گروهی	گروهی	گروهی
وثائق و تضمینات	سفته‌چک و ضمان	سفته‌چک و ضمان	ضمانت	ضمانت	ضمانت	ضمانت
نظارت توسط همسازان	-	+	+	+	+	+
الزام وام‌گیرنده به مشارکت در فرآیندهای اجرایی	-	+	+	+	+	+
نرخ کارمزد یا سود (%)	۴	۶ تا ۲۵	نرخ سود	نرخ سود	۴	۴ تا ۷
نوع قرارداد	قرض الحسنه	قرض الحسنه	متغیر	متغیر	قرض الحسنه	قرض الحسنه
جریعه عدم بازپرداخت	-	+	+	+	+	+
انعطاف پذیر بودن بازپرداخت و شرایط وام	-	+	-	-	+	+
سررسید کمتر از یک سال	-	+	-	-	+	+
آموزش روش‌های مالی و مدیریتی به متقاضیان	-	+	+	+	+	+
استفاده از وام‌دهی صعودی و انگیزه‌های پویا	-	-	-	-	-	-

توضیحات: م.م یعنی مشخص نیست. منبع: آقابابائی (۱۳۸۶)

سومین بعد مسئله، نوع سازماندهی و نوع سازوکارهای اجرایی بکار گرفته شده است. در ابعاد سازماندهی: اولاً، الگوهایی که توانسته‌اند مؤسسه مالیه خرد مستقل و تخصصی به عنوان واسطه مالی ایجاد نمایند در تجهیز پس اندازها موفق‌تر بوده‌اند ثانیاً، در سطح سازوکارهای اجرایی استفاده از روش‌های گروهی بهتر از سازوکارهای فردی بوده است. سازوکارهای فردی با تشریفات معمول وام‌دهی برای اخذ تضمین‌ها مانند چک و سفته و .. همراه شده و نتوانسته از مزیت اطلاعات محلی، مشارکت دادن متقاضی در فرآیندهای اجرایی، ارائه آموزش‌های مالی و مدیریتی برای ایجاد توانایی مشارکت و ارتباط و تعامل با اجتماع استفاده نماید.

اما سازوکارهای گروهی عموماً با مشارکت اعضای در فرآیندهای اجرایی و آموزش‌های مالی و مدیریتی همراه شده و به جای انجام قواعد متعارف بانکداری در وام‌دهی از ضمانت‌های زنجیره‌ای و نظارت همسانان استفاده نموده است، ثالثاً، تقریباً تمامی این برنامه‌ها از ابتکارات منحصر بفرد تجربه شده در مالیه خرد در زمینه بازپرداخت‌های هفتگی و ۱۵ روزه اقساط و استفاده از انگیزش‌های پویا در قالب وام‌دهی صعودی استفاده ننموده‌اند. و در نهایت آنکه سررسید وام‌های اعطائی هم در اغلب موارد بیش از یکسال بوده است.

جدول (۲): نقاط قوت و ضعف برنامه‌های مالیه خرد در ایران

نوع تربیت	فردی	گروهی در سطح سازمان	گروهی در سطح سازوکارهای اجرایی	
نام طرح	صندوق قرص الحسنه	تعاونی اعتبار	طرح ایفاد	طرح بسیج اجتماعی
نقاط قوت	هماهنگی با ساختار نهادی، متناسب با توان مالی گروه هدف، تأکید بر جذب منابع، پایداری و عدم وابستگی به دولت، هزینه‌های عملیاتی پائین و وجود بازار قابل توجه برای جذب منابع	تعهد اعضا و مشارکت آنان در طرف منافع و مصارف، عضو محور بودن سازمان، تأکید بر جذب منابع، عدم وابستگی زیاد به دولت، نظارت‌های همسانان، تعریف مبانی حقوقی و مقرراتی متناسب با ویژگی‌های مالیه خرد و سازگاری با انگیزه‌ها، تعریف سازمان‌های لایه بالاتر برای ارائه کمک‌های فنی و نظارت.	بکارگیری بکارگزاران سازمانی، گروهی، تأکید بر آموزش روش‌های مالی به متقاضیان، هدف‌گذاری دقیق، بکارگرفتن نهادهای مشارکتی، تأکید بر آموزش روش‌های دقیق، بکارگرفتن نهادهای مشارکتی، تأکید بر پس‌انداز، عمق دسترسی بالا نقش مروج دولت، عدم وابستگی زیاد به منابع مالی دولت، بومی بودن مدل بکار گرفته شده	بکارگیری سازماندهی عضو محور، ارائه خدمات مالی توسط سازمان محلی ایجاد شده، بکارگیری سازوکار محلی ایجاد شده، تأکید بر آموزش روش‌های مالی به متقاضیان، هدف‌گذاری دقیق، بکارگرفتن نهادهای مشارکتی، تأکید بر پس‌انداز، عمق دسترسی بالا
نقاط ضعف	تکیه بر ساختارهای اجرائی متعارف و عدم بکارگیری ابتکارات مالیه خرد، عدم نظارت، عدم تعریف مناسب مقررات بانک قرص الحسنه و عدم بکارگیری سازگاری انگیزه‌ها،	دخالت بیش از حد دولت در بخش تعاون و منحرف ساختن انگیزه‌های شکل‌گیری تعاونی‌ها با تزریق منابع مالی و اعتبار ارزان به آن‌ها، عدم بکارگیری انگیزه‌های پویا، عدم گروه محوری در بخش مصارف، تعدد مراجع نظارتی، عدم واگذاری نقش‌های حمایتی به سازمان‌های لایه بالاتر به ویژه اتحادیه‌های تعاونی.	عدم وجود واسطه مالی مستقل، عدم عضو محور بودن در سطح نهاد مالی، نبود ظرفیت انسانی برای گسترش فعالیت، وابستگی به منابع دولتی و حمایت مالی	محدود بودن اندازه دسترسی، عدم وجود منابع انسانی و عزم برای گسترش فعالیت در سطح سازمان مروج، وابستگی به منابع دولتی و حمایت مالی

مأخذ: یافته‌های تحقیق

۳- سازوکار پیشنهادی مالیه خرد برای ایران

تأکید بر پایداری و خودگردانی مالی اولین گام در پذیرفتن رهیافت مالیه خرد به عنوان راهکاری برای فقرزدائی با نگرش ارتقاء دهنده است. اولاً، وجه تمایز جنبش مالیه خرد نسبت به سایر سیاست‌های فقرزدائی این است که می‌تواند به طور پایدار برای فقرا دسترسی به خدمات مالی را فراهم نماید. ثانیاً، نگاه به جیب دولت به این معنی است که اعتبار وزن بالائی دارد و تصور می‌شود تنها اعتبار است که باید به فقرا داده شود و به پس‌انداز توجه نمی‌شود. در حالی که اعتبار نیز باید در قالب اقساط بازپرداخت شود. بنابراین خانوارهای فقیر که قرار است خدمات مالی به آن‌ها ارائه شود، باید قدرت کنار گذاشتن بخشی از درآمد خود را داشته باشند (یا در ابتدا کم کم پس‌انداز نموده تا در انتها به مبلغ اولیه قابل توجهی برسانند یا در ابتدا این مبلغ قابل توجه را به عنوان اعتبار دریافت و این مقدار کم کم را به عنوان اقساط آن بازپرداخت می‌نمایند) بنابراین چه اعتبار و چه سپرده نوعی رفتار پس‌اندازی می‌طلبد (راثر فور، ۲۰۰۰)^۱. ثالثاً، تجربیات جهانی نشان می‌دهند تزریق منابع مالی توسط دولت به برنامه‌ها و مؤسسات مالیه خرد در فضاهائی موفق بوده که مانند کشور بنگلادش، دولت نقش پشتیبان داشته نه مداخله‌گر، و از نفوذ سیاسی بر مدیریت و عملکرد این مؤسسات خودداری نموده است. در فضاهائی که دخالت دولت در اقتصاد گسترده و دولت سابقه‌ای قابل توجه در اجرای سیاست‌های حمایتی داشته، دخالت‌های دولت چه به شکل تزریق منابع و چه به شکل مقررات و نظارت، فعالیت این مؤسسات را منحرف نموده است (Helms, 2006). لذا لازم است برای ارائه خدمات مالیه خرد یک سازمان مشخص و مستقل با قابلیت واسطه‌گری کامل مالی شکل بگیرد تا بتواند با تجهیز منابع مالی و تخصیص آن به خودگردانی و پایداری مالی برسد. اصل مهم، عدم دخالت مستقیم و اعمال نفوذ دولت و مسئولان سیاسی در فعالیت این مؤسسات به ویژه در قالب تزریق منابع مالی و اعتباری است. با تزریق منابع مالی عملکرد و فعالیت این مؤسسات با آسیب‌های زیر روبرو است:

- تأکید بر پایداری مالی به عنوان ویژگی اصلی مالیه خرد است کم رنگ می‌شود.
- نگرش‌های دولتی برای اعطای اعتبار به فقرا (یعنی نگرش‌های حمایتی صرف) مسلط می‌شود.
- نقش اعتبار پررنگ و پس‌انداز کم رنگ می‌شود.
- به جای خلق انگیزه‌های بلندمدت درگروه هدف برای ایجاد مؤسسه‌ای پایدار و مترقی برای ارائه خدمات مالی، انگیزه‌های کوتاه‌مدت نظیر برخورداری از اعتباری که تنها یکبار هم داده می‌شود، مسلط می‌شود.

بنابراین نقش دولت تنها به عنوان ارائه‌کننده زیرساخت‌های فیزیکی و انسانی و ارائه‌کننده کمک‌های فنی و مشاوره‌ای و آموزشی قابل قبول است. این نقش به معنای ظرفیت‌سازی و نهادسازی است که بر اساس تجربیات جهانی، عموماً با ایجاد سازمان‌هایی یک لایه بالاتر از این مؤسسات (سازمان آپکس)^۱ صورت می‌گیرد. گرچه بسیاری از نهادها و وزارتخانه‌های حمایتی مانند وزارت تعاون، جهاد کشاورزی، کمیته امداد و ... ظرفیت‌های انسانی و مالی قابل ملاحظه‌ای برای اجرای این ایده را دارند اما برای جلوگیری از تزریق ایده‌های حمایتی مسلط بر این سازمان‌ها که غالباً با تزریق منابع مالی نیز همراه می‌شود، لازم است حتی بار مسئولیت ترویجی و بسط‌سازی به بخشی مستقل‌تر از بدنه‌های متعارف دولتی واگذار شود.

یکی از ارگان‌های موجود که ضمن تأمین شرط مذکور از فراگیری قابل توجهی نیز برخوردار است شوراهای اسلامی شهر و روستا است. با توجه به منتخبی بودن، شوراهای قابلیت لازم برای انجام مسئولیت‌های ترویجی و آموزشی و جلب مشارکت اعضاء محل را دارند. شوراهای می‌توانند از یک سو با سایر نهادهای لایه اول حکومتی و از سوی دیگر با مردم و نهادهای غیردولتی در تعامل و ارتباط باشند. در فصل تشکیلات قانون شوراهای اسلامی سال ۷۵ و اصلاحات بعدی آن سطوح شش‌گانه‌ای شورائی شامل ده، بخش، شهر، شهرستان، استان و شورای عالی استان‌ها دیده شده است. علاوه بر این سلسله مراتب که متضمن تعامل با سطوح عالی مدیریت وزارت کشور نیز است، اموری چون نظارت بر شوراهای پائین دستی، ارائه پیشنهادها، لازم به دستگاه‌های اجرائی برای انجام پروژه‌های اقتصادی و اجتماعی مورد نیاز محل، تشویق اعضاء محل به سرمایه‌گذاری در امور اقتصادی و اجتماعی و عمرانی در قالب وظایف شوراهای بخش و شهرستان گنجانده شده است. اما شوراهای عالی استان‌ها ضمن نظارت بر شوراهای پائین‌تر وظیفه تعامل با بدنه‌های سیاست‌گذاری، قانون‌گذاری و اجرائی حاکمیت را نیز دارند و موظف‌اند در قالب برنامه‌های توسعه، بودجه‌های سالیانه، طرح‌ها و لوایح، همراه با دولت و مجلس الزامات توسعه‌ای استان‌ها، شهرستان‌ها، شهرها و روستاها را دنبال نمایند. اهمیت وظایف توسعه‌ای شورای عالی استان‌ها به حدی است که اصول ۱۰۱ و ۱۰۲ قانون اساسی کشور نیز بر آن‌ها تأکید دارد (تیموری، ۱۳۸۳).

1. Apex organization

دولت‌ها سازمان‌هایی در یک لایه بالاتر از مؤسسات مالیه خرد ایجاد می‌نمایند که از طریق این سازمان منابع مالی به مؤسسات مالیه خرد تزریق می‌شود. این سازمان‌ها که اصطلاحاً سازمان رأس (آپکس) نام دارند کارکردشان بررسی و ارزیابی مؤسسات مالیه خرد و اعطای وام‌های کلان به آن‌ها برای انجام پروژه‌های مشخص در زمینه مالیه خرد است. محققان دو نقش اصلی برای این مؤسسات آپکس تعریف می‌نمایند: یکی واسطه‌گری مالی و دیگری نهادسازی. در رابطه با نقش اول سازمان آپکس اقدام به اخذ منابع مالی از دولت و حامیان مالی نموده و آن‌ها را به مؤسسات مالیه خرد قرض می‌دهد اما در رابطه با نقش دوم مؤسسات آپکس اقدام به مهندسی سازمان، طراحی سازوکارها، انتقال تکنولوژی، کمک‌های فنی و آموزش کارکنان می‌نماید. بر اساس تجربیات جهانی انجام نقش اول چندان با موفقیت همراه نبوده و تأکید شده تمرکز بر وظیفه نهادسازی توسط آپکس موفقیت‌بخش‌تر صنعت مالیه خرد را به دنبال دارد (گونزالز وگا، ۱۹۹۸). (لوی، ۲۰۰۲). (هلمز، ۲۰۰۶).

در این فرآیند چند مسئله وجود دارد. یکی اینکه با توجه به وضعیت موجود شوراهای کشور نیروی انسانی لازم برای انجام نقش ترویجی تحت کدام سازماندهی می‌تواند بکارگرفته شود؟ ثانیاً، این نیروی انسانی چگونه تخصص لازم برای انجام نقش ترویجی را بدست می‌آورد؟ ثالثاً، کدام نهاد مسئول نظارت بر عملیات مؤسسات مالیه خرد در جهت رعایت اصول مناسب فعالیت این مؤسسات است؟ در پاسخ به سؤال اول باید گفت که بر اساس تجربیات جهانی و داخلی می‌توان از ظرفیت‌های انسانی سازمان‌های غیردولتی برای انجام نقش ترویجی و آموزشی به افراد گروه هدف در محل استفاده نمود. در این زمینه لازم است شوراها با استفاده از سازمان‌های غیردولتی، از یک سو نیروی انسانی لازم برای انجام تسهیل‌گری و توسعه‌یاری را بسیج نمایند و از سوی دیگر منابع مالی لازم برای تربیت این توسعه‌یاران و آموزش آنان برای ایجاد مهارت‌های موردنیاز برای انجام نقش ترویجی را از نهادهای مسئول دولتی طلب نمایند. این توسعه‌یاران و سازمان‌های غیردولتی آن‌ها با کسب این آموزش‌ها می‌توانند نقش ترویجی اولیه را به انجام برسانند.

بر اساس آمارگیری از سازمان‌های غیر دولتی در ایران که در سال ۱۳۸۳ توسط مرکز آمار ایران انجام شده است مجموعاً ۷۹۵۳ سازمان غیردولتی همراه با شعبات آن‌ها در ایران وجود داشته است.^۱ از این میان ۱۴۹۸ سازمان (۱۸٫۸ درصد) در زمینه‌های پولی و مالی و قرض‌الحسنه فعالیت می‌نمایند. تنها ۹۳۳ سازمان (۱۱٫۷ درصد) منبع اصلی تأمین هزینه‌های جاری پرداخت حق عضویت و ۱۵۰۳ سازمان (۱۸٫۹ درصد) فروش خدمات بوده است و مابقی وابسته به منابع مالی عمومی یا سایر سازمان غیردولتی داخلی و خارجی بوده‌اند. مجموعاً در ۱۷۶۹ مورد، مکان فعالیت سازمان در مالکیت سازمان قرار داشته است (۲۲٫۲ درصد). علاوه بر این تعداد نیروی انسانی فعال در این سازمان‌ها بیش از ۲۹۱ هزار نفر است که تنها ۱۳٫۲ درصد آن‌ها (۳۸ هزار نفر) مزدبگیر هستند و مابقی بدون مزد فعالیت می‌نمایند. این تعداد نیروی انسانی نشان می‌دهد که در هر سازمان غیردولتی به طور متوسط ۳۷ نفر پرسنل فعالیت می‌کنند. از این تعداد حدود ۶۳۵۰۰ نفر (۲۱٫۸٪) تحصیلاتی پائین‌تر از دیپلم داشته‌اند. این سازمان‌ها در مجموع ۲۴۲۵۳۶ نفر عضو اصلی (شامل ۱۰۵۷۴۱ زن و ۱۳۶۷۹۵ مرد) داشته‌اند که نشان دهنده نسبت مشارکت ۴۳٫۴ درصد برای زنان است. این اطلاعات در مورد سازمان‌های غیردولتی نشان‌دهنده عدم پایداری و خودگردانی این سازمان‌ها، نسبت پائین سازمان‌های مالی و کمیت و کیفیت قابل توجه منابع انسانی است. سازمان‌های غیردولتی با وجود این ظرفیت انسانی، می‌توانند توسط شوراها برای ایفای نقش ترویجی و آموزشی بکارگرفته شوند.

۱. این آمارها برگرفته از گزارش مرکز آمار ایران با عنوان «نتایج آمارگیری از سازمان‌های غیردولتی» در سال ۱۳۸۳ است.

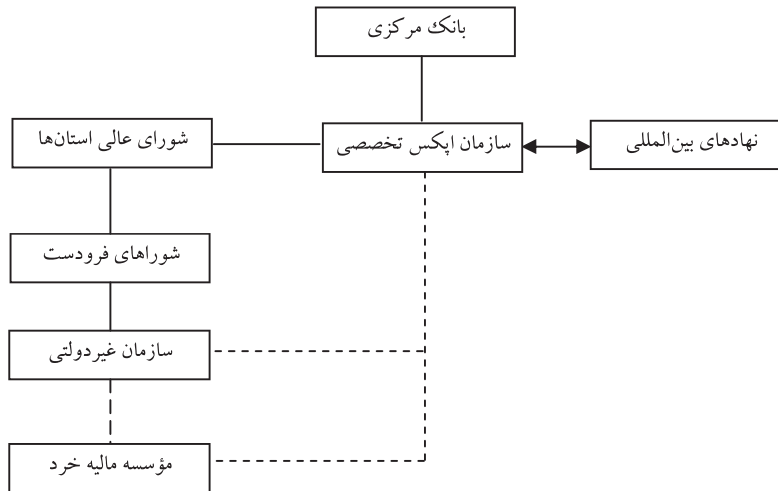
حال مسئله دوم و سوم یعنی نحوه آموزش این نیروی انسانی تجهیز شده در سازمان‌های غیردولتی و نظارت بر فعالیت مؤسسات مالی خرد مطرح می‌شود. همان‌گونه که تجربیات جهانی نشان می‌دهند معمولاً دولت‌ها برای ایفای نقش ترویجی و نهادسازی اقدام به تأسیس سازمان‌های تخصصی اپکس می‌نمایند. ضمن آنکه لازم است برای جلوگیری از اعمال نفوذ سیاسی بر فعالیت مؤسسات مالی خرد در رابطه با نظارت بر عملکرد آنان وظایف نظارتی از وظایف ترویجی تفکیک گردد. بر اساس قانون تنظیم بازار غیرمتشکل پولی نظارت بر هر مؤسسه‌ای که به هر شکلی مبادرت به ارائه خدمات مالی و بانکی می‌نماید بر عهده بانک مرکزی است. البته باید توجه شود که حدود نظارت توسط مقام ناظر بستگی به نوع سازمانی مؤسسه مالی خرد دارد. اگر چه بانک مرکزی به عنوان نهاد مسئول نظارت و ارائه دهنده خدمات فنی و مشاوره‌ای و آموزشی شناخته می‌شود، اما نگرش‌های حاکم بر بانک مرکزی متناسب با نظام بانکداری متعارف شکل گرفته و نمی‌تواند کمک‌های فنی و مشاوره‌ای و نظارت متناسب با مؤسسات مالی خرد را انجام دهد. پس راهکار بهتر آن است که سازمانی تخصصی اپکس زیر نظر بانک مرکزی تشکیل شود. این سازمان متخصص در زمینه مالی خرد بوده و می‌تواند با تعامل با سازمان‌های و نهادهای بین‌المللی مروج مالی خرد مانند بانک جهانی و .. ارتباط برقرار نموده و نیروی انسانی و نرم افزاری لازم برای ارائه کمک‌های فنی و مشاوره‌ای و انجام نظارت بر مؤسسات را انجام دهد.

تأسیس این سازمان تخصصی توسط بانک مرکزی ضمن آنکه برطرف کننده نقص موجود در زمینه نبود سازمان متولی ارائه دهنده خدمات فنی و مشاوره‌ای و نظارت بر فعالیت مؤسسات مالی خرد است، به دلیل آنکه تحت نظر بانک مرکزی قرار می‌گیرد قادر است نقش تخصصی خود را فارغ از اعمال نظر سیاسی به انجام برساند. علاوه بر این تشکیل این سازمان می‌تواند برای نظارت بر نهادهای موجود فعال در بازار غیرمتشکل پولی مانند صندوق‌های قرض الحسنه، تعاونی‌های اعتبار و ... ارائه خدمات فنی و مشاوره‌ای به آن‌ها هم بکار آید. این سازمان تخصصی در صورت تکامل بازار مالی خرد می‌تواند معاملات مالی بین این نهادها و ارائه منابع مالی به آن‌ها هم کمک نماید. در این فرآیند سازمان‌های غیردولتی توسط شوراهای به سازمان اپکس معرفی می‌شوند تا برای ارائه خدمات ترویجی آموزش ببینند. پس از تربیت این کارشناسان در سازمان‌های غیردولتی، مجوز فعالیت ترویجی مالی خرد برای این سازمان‌های غیردولتی صادر و به شورای عالی استان معرفی می‌شوند. شورای عالی استان نیز بر اساس نیاز اعلام شده از شوراهای فرودست و بر اساس نقاط جغرافیایی آن‌ها را به شوراهای فرودست معرفی می‌نماید. نمودار دو سلسله مراتب این فرآیند را نشان می‌دهد.

بهترین انواع سازمانی که می‌توانند به عنوان مؤسسه مالیه خرد تخصصی عمل نمایند سازمان‌های عضو محور هستند. استفاده از سازمان‌های عضو محور مانند تعاونی اعتبار محلی یا صنفی در یک مکان مشخص یا در یک فضای کاری مشخص (یک روستا، یک شرکت، یک کارخانه، یک سازمان و ...) می‌تواند هم در جذب منابع موفق باشد و هم با بهره‌گیری از فرآیندهای اجرائی ساده، عدم نیاز به وجود تجهیزات اداری و مکان خاص و گران قیمت، استفاده از انگیزه‌های اعضا برای مشارکت در فعالیت‌های مؤسسه از طریق سازوکارهای گروهی هزینه‌هایی که مؤسسات مالی عموماً با آن مواجهند را به حداقل برساند. تأمین منابع توسط اعضا، مشارکت آنان در انتخاب هیأت مدیره و بازرس و ... انگیزه آنان را برای نظارت و کنترل‌های بیشتر بر فعالیت مؤسسه به ویژه در محیط‌های خاص مانند یک روستا، بیشتر می‌نماید.

مسئله مهم تعادل میان تعداد اعضا است تا مسئله سواری مجانی در نظارت‌ها و کنترل‌ها حادث نشود. در این مورد باید دو نکته مورد توجه و رعایت قرار گیرد. اولاً، در صورتی که تعداد اعضا تعاونی افزایش می‌یابد (مثلاً بیش از ۵۰ نفر) روشی که می‌تواند موجب تقویت انگیزه‌های نظارتی اعضا شود این است که برای برخورداری از خدمات تعاونی آن‌ها تشکیل گروه‌های هم بسته کوچک (۵ تا ۷ نفر) را بدهند. این روش با انتقال بخشی از عملیات اجرائی مانند انتخاب و کنترل وام‌گیرنده به مشتریان، هم هزینه‌های مؤسسه برای نظارت و کنترل آن‌ها را کاهش می‌دهد، و هم مانع سواری مجانی و کاهش اثربخشی نظارت‌ها می‌شود. ثانیاً، زمانی که در یک مکان خاص مانند یک روستا اعضا از حد مشخصی بیشتر می‌شوند مشارکت تمامی آنان برای تشکیل یک مؤسسه واحد بهتر از تشکیل چند مؤسسه است. این کار امکان دسترسی به تعداد بالاتر فعالیت و افزایش مقیاس آن را ایجاد می‌کند. روش وام‌دهی گروهی در اینجا هم می‌تواند به عنوان ابزاری مفید برای استفاده از کنترل و نظارت دقیق‌تر همسانان بکار گرفته شود تا همراه با افزایش تعداد اعضا، قابلیت سازمان در زمینه کنترل‌های داخلی و نظارت همسانان به واسطه وجود مسئله سواری مجانی از بین نرود. علاوه بر این همان‌گونه که یونس (۲۰۰۳) اشاره می‌کند، با توجه به عدم اخذ وثیقه از وام‌گیرندگان، عدم دسترسی به منابع تأمین مالی جایگزین یکی از دلایل مهمی است که مشتریان فقیر مؤسسات مالیه خرد را ترغیب به بازپرداخت به موقع وام‌های دریافتی آن‌ها می‌نماید. لذا همان‌گونه که شواهد جهانی نیز نشان می‌دهند، رقابت میان مؤسسات مالیه خرد موجب دستیابی گروه هدف به منابع تأمین مالی جایگزین می‌شود و یکی از اساسی‌ترین انگیزه‌های آنان برای بازپرداخت تسهیلات را از بین خواهد برد. لذا برغم نظریات معمول اقتصادی، وجود رقابت موجب افزایش و عملکرد بهتر مؤسسات مالیه خرد نخواهد شد (Sankoupta and Abouchan, 2008) : (Ouattara, K., C. et. Al, 1998).

نمودار ۲- ساختار سلسله مراتبی پیشنهادی

مزیت دیگر سازمان‌های عضو محور این است که می‌توانند به عنوان یک نهاد واسطه مالی خدمات واسطه‌گری مالی را به شکل کامل به اعضای آن‌ها ارائه نمایند. اما از آنجا که تنها به جمع‌آوری منابع از اعضای اقدام نموده و تنها به اعضای خود اعتبار می‌دهند بر اساس اصول نظارتی و مقرراتی ضرورتی به نظارت نهاد بیرونی و یا مقام ناظر بانکی وجود ندارد. بنابراین توصیه می‌شود به ویژه برای تعاونی‌هایی اعتباری که در قالب مالیه خرد به ارائه خدمات مالی به اعضای کم درآمد و فقیرشان می‌پردازند، هزینه‌های قانونی و نظارتی تحمیل نشود. نکته مهم این است که برای موفقیت سازمان‌های عضو محور، مشارکت گروه هدف مبنای کار است. لذا رعایت قواعد نانوشته و عرف‌های رایج و سازگاری با نهادهای محلی برای جلب مشارکت اعضای ضروری است. بنابراین مؤسسات عضو محور چون از همان ابتدا نیاز به مشارکت اعضای دارند، سازگاری با نهادها و هنجارهای محلی را در فعالیت خود لحاظ می‌کنند و از این رو می‌توانند از بدو امر عامل اساسی پایداری که همان سازگاری با قواعد بازی و بکارگیری قدرت بازیگران است را در خود نهادینه سازند. این مسئله مزیت مهمی برای انواع سازمانی عضو محور محسوب می‌شود.

از نکات مهم دیگری که باید در راه‌اندازی موفق مالیه خرد مورد تأکید قرار گیرند انتخاب گروه هدف و هدفگذاری مناسب است. در وهله اول نقاطی که فقر در آن‌ها گسترده و فراگیر است و

همچنین دسترسی محدودی به خدمات مالی و اعتباری دارند مشخص و مورد تأکید بیشتر قرار می‌گیرند. از این رو است که روستاها، حاشیه‌های شهری و زنان به عنوان عمده‌ترین گروه هدف خدمات مالیه خرد محسوب می‌شوند. در محیط‌های شهری در سال ۱۳۸۱ درصد خانوادهای فقیر در میان خانوارهای با سرپرست زن ۵۱ و مرد ۱۴ درصد و در محیط‌های روستائی به ترتیب ۵۳ و ۱۵ درصد بوده است. علاوه بر این درصد افراد زیر خط فقر مطلق در روستاها بیشتر از شهرها بوده است (وزارت رفاه و تأمین اجتماعی، ۱۳۸۳). لذا فقر در خانواده‌هایی که سرپرست زن دارند در هر دو محدوده شهری و روستائی بیشتر از خانواده‌هایی است که سرپرست مرد دارند. مطالعه دیگری نشان می‌دهد بر پایه خط فقر مطلق سهم روستائیان در تعداد افراد فقیر بیشتر از شهری‌ها است (خداداد کاشی و دیگران، ۱۳۸۱). مطالعه‌ای هم که توسط بانک جهانی در مورد روند و ساختار فقر در ایران طی سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۷ انجام شده نشان می‌دهد: فقر در خانوارهای جوان بیشتر از خانوارهای مسن است، شاغلین بخش خصوصی بیش از بخش عمومی در معرض فقر قرار دارند. در مناطق روستائی خانوارهایی که سرپرست زن دارند در مقایسه با خانواده‌هایی که سرپرست مرد دارند در معرض فقر بیشتر هستند، فقر در مناطق غرب و شرق کشور حادث است، در صد افراد فقیر (زیر خط فقر مطلق) در مناطق شهری کاهش اما در مناطق روستائی از سال ۱۳۷۳ به بعد افزایش یافته است (بانک جهانی، ۲۰۰۳).

مسئله مهم دیگر استفاده از سازوکارهای ابتکاری مالیه خرد است. وام‌دهی گروهی با ویژگی انتخاب توسط خود اعضاء گروه (انتخاب همسانان) و تعهد مشترک (فشار و نظارت همسانان)، وام‌دهی صعودی، تنبیه عدم بازپرداخت با تهدید به عدم ارائه وام مجدد، زمان‌بندی مناسب بازپرداخت با تعدد بالا و فواصل کم، استفاده از جایگزین‌های وثیقه مانند پس‌انداز از مهم‌ترین ابتکارات مالیه خرد هستند. با توجه به اینکه در گروه هدف یعنی در محیط‌های روستائی و کارمندان و کارکنان دارای مکان یا نوع شغلی یکسان (کارکنان یک کارخانه، معلمان یک مدرسه، پرستاران یک بیمارستان و ...) از اطلاعات نسبت به همدیگر برخوردارند می‌توان انتظار داشت سازوکار وام‌دهی گروهی موفق شود. به عنوان نمونه می‌توان به تحقیقی که در روستاهای کاشان توسط ازکیا و غفاری (۱۳۸۵) انجام شده اشاره نمود. نتایج بررسی ایشان نشان می‌دهد سطح اعتماد اجتماعی به عنوان شاخصی از سرمایه اجتماعی در میان روستائیان در سطحی متوسط رو به بالا قرار دارد. میزان اعتماد اجتماعی میان این روستائیان در ۱۴،۷ درصد موارد کم، ۶۱،۸ درصد متوسط و ۲۳،۵ درصد موارد زیاد است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳: ۲۹۶). طبق تجربیات موفق مانند بانک گرامین، اندازه گروه نیز بین ۵ تا ۷ نفر مناسب است. با توجه به اینکه سازمان تعاونی اعتبار بر

اساس ضوابط تأسیس آن باید حداقل ۵۰ عضو داشته باشد، هر تعاونی می‌تواند متشکل از حداقل هفت تا ده گروه باشد. هر گروه یک سرگروه (با انتخاب خود اعضاء گروه) دارد که مسئول انجام فرآیندهای اجرائی و عملیاتی گروه و ارائه گزارش از عملکرد گروه به مدیریت تعاونی است. انجام عملیات توسط سرگروه‌ها هزینه‌های پرسنلی و اداری تعاونی در ارائه خدمات را به نحو قابل توجهی کاهش می‌دهد. نکته مهم دیگر این است که در روستاها یا سازمان‌های با تعداد اعضای بالاتر از حداقل باید تنها یک تعاونی اعتبار تشکیل و منافع حاصل از آن به تمام گروه و جامعه برسد و انگیزه برای مشارکت همه ایجاد شود. برای مثال اگر تعاونی متعلق به همه افراد روستا باشد سود حاصل از فعالیت آن قابل تخصیص به طرح‌های توسعه‌ای و عمرانی روستا که منفعت آن به همه می‌رسد، می‌باشد. این تجربه در برخی کشورهای جهان نیز با موفقیت همراه بوده است (واتارا و دیگران ۱۹۹۸). در ایران نیز نگرش ایجاد بانک ده در مراحل تکاملی ایجاد گروه‌های هم‌بسته و سپس گروه خودیار و سپس بانک ده در طرح خدمات مالی خرد روستائی ایفاد دنبال شده است.

مسئله اساسی دیگر استفاده از سازوکار مناسب در تجهیز منابع و تخصیص آن به اعضاء است. نکته مهم این است که مسئله حرمت ربا در ایران به ویژه در محیط‌های روستائی بر عملکرد مالیه خرد اثر می‌گذارد. بر اساس نتایج جدول شش و هفت اکثر برنامه‌های بررسی شده در ایران، از قراردادهای قرض‌الحسنه با نرخ‌های کارمزد پائین استفاده نموده‌اند. در این زمینه باید متذکر شد که استفاده از سازمان‌های عضو محور ضمن ایجاد نهاد مالی مستقل برای ارائه خدمات مالی اگر همراه با سازوکارهای گروهی شود می‌تواند بیشترین مشارکت اعضاء در فرآیندهای مدیریتی و اجرائی را به همراه داشته باشد. این مشارکت‌ها موجب دریافت آموزش‌ها و کسب مهارت‌های ارتباطی و مدیریتی می‌شود و توانمندسازی گروه هدف مشارکت‌کننده را به دنبال دارد. در چنین ساختاری ضمن آنکه اعضاء موظف به ارائه پس‌انداز می‌شوند، به انجام نظارت بر عملکرد دیگران در جهت عملکرد بهتر مؤسسه ترغیب می‌شوند. در چنین سازماندهی استفاده از سازوکار قرض‌الحسنه به دلیل اینکه سپرده‌گذاران و وام‌گیرندگان از اعضاء بوده و منفعت این فرآیند در طرف منابع و مصارف خودشان می‌شوند با انگیزه‌های افراد سازگار است. در سازمانی که عضو محور نباشد تنها پتانسیل موجود برای جذب سپرده‌های قرض‌الحسنه انگیزه‌های معنوی است اما در سازمان‌های عضو محور علاوه بر این انگیزه‌های معنوی و نفع جمعی، برخورداری از امکان استفاده شخصی در صورت لزوم، ساختار انگیزشی مناسب‌تری برای جذب منابع قرض‌الحسنه پدید می‌آورد. تأکید بر قرارداد قرض‌الحسنه به دو دلیل وجود دارد: یکی سازگاری

با ساختارهای نهادی به ویژه در محیط‌های روستائی که اعتقادات مذهبی نسبتاً شدیدتر است و دوم اینکه انطباق آن با توانائی مالی گروه‌های هدف در جهت بازپرداخت وام بیشتر است چرا که عموماً افراد فقیر به وام‌های مصرفی بیش از وام‌های تولیدی نیاز دارند. ضمن آنکه افراد فقیر عموماً، سایر نهادهای لازم برای تولید و تجارت مانند ارتباطات، سرمایه انسانی و ... را ندارند. در حالی که افراد ثروتمند معمولاً از این نهادهای برخوردارند. لذا در صورت دریافت اعتبار، افراد ثروتمند بازده نهائی بالاتری نسبت به افراد فقیر از سرمایه‌گذاری خود بدست می‌آورند چرا که برای سایر نهادهای تولیدی کمتر هزینه می‌کنند. لذا توانائی بازپرداخت بهره در افراد فقیر نسبتاً کمتر است (مرداچ، ۲۰۰۰). نکته مهم این است که اگر در طرف مصارف از شیوه وام‌دهی گروهی استفاده شود با توجه به اینکه اعضاء گروه، نیاز و قصد متقاضی را بررسی می‌نمایند، احتمال اینکه وام به نیازمندترین فرد برسد و در زمینه ارائه شده توسط متقاضی مصرف شود بسیار بیشتر می‌شود. گروه با استفاده از اطلاعات محلی و تعامل با همدیگر بهتر می‌توانند نیاز همدیگر را تشخیص داده و آن را اولویت‌بندی نمایند. بنابراین سازوکار و ترتیبات گروهی با بکارگیری قرارداد قرض‌الحسنه در سازمان‌های عضو محور در جذب و مصرف منابع با شرایط و نیازهای افراد فقیر سازگاری بیشتری می‌یابد.

سازوکار و ترتیبات گروهی با بکارگیری قرارداد قرض‌الحسنه در سازمان‌های عضو محور در جذب و مصرف منابع با شرایط و نیازهای افراد فقیر سازگاری بیشتری می‌یابد. علاوه بر سازوکار قرض‌الحسنه می‌توان از سایر سازوکارهای مناسب برای جذب سپرده و اعطای تسهیلات استفاده نمود تا نیازهای مالی دیگری که برای پروژه‌ها و فعالیت‌های سودآور نیز وجود دارد تأمین مالی شود. با توجه باینکه بر اساس ضوابط فعالیت شرکت‌های تعاونی اعتبار مجمع عمومی تعاونی و هیأت مدیره آن مسئول تعیین و تصویب ضوابط قبول سپرده و اعطای تسهیلات توسط اعضاء است می‌توان انعطاف‌پذیری لازم برای جذب منابع و تخصیص آن به اعضاء را بوجود آورد تا از ظرفیت موجود در بازار محلی برای ارائه خدمات مالی به متقاضیان استفاده شده و رشد فعالیت تعاونی محدود نشود.

نکته مهم این است که نگرش تعاونی‌های مذکور باید بر اساس نگرش اول پس‌انداز باشد. البته برای تشکیل تعاونی اعتبار و تأمین حداقل سرمایه آن (۲۰۰ میلیون ریال) با توجه به حداقل تعداد اعضاء، میزان سرمایه متوسط به ازاء هر عضو حداقل چهار میلیون ریال خواهد بود. اما علاوه بر این لازم است از سازوکارهای انگیزشی برای جذب منابع قرض‌الحسنه نیز استفاده شود. سازوکاری که عموماً بکارگرفته شده و به سبب توفیق آن دائماً در نظام بانکی

کشور تکرار می‌شود انجام قرعه‌کشی است. بر این اساس هر سازمان می‌تواند برای جذب پس‌انداز اعضاء از قرعه‌کشی برای پرداخت جوائز فصلی استفاده نماید. در شرایط فعلی ارزش جوائز حداکثر دو در صد میانگین مانده سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز است. سازوکار دیگر اعطای امتیاز و ارجحیت به سپرده‌گذاران برای دریافت اعتبار است. به این معنی که زمان دریافت اعتبار مرتبط با میزان و زمان سپرده فرد در تعاونی باشد. بنابراین فردی که سپرده بیشتری دارد و یا زمان بیشتری سپرده‌گذاری نموده وام خود را سریع‌تر دریافت می‌نماید. اما برای جلوگیری از تضعیف حقوق افراد با توان سپرده‌گذاری کمتر، لازم است سقفی برای اندازه اعتبار تعیین شود. بر اساس نوع تجربیات جهانی بهتر است اندازه وام‌ها میان ۲۰ تا ۱۵۰ در صد درآمد سرانه تعیین شود. طبق آمارهای بانک مرکزی تولید ناخالص داخلی جاری به قیمت بازار در سال ۱۳۸۴، ۱۷۰۱۲۱۴ میلیارد ریال است. جمعیت کشور در همین سال ۶۸،۶ میلیون نفر بوده است. در نتیجه تولید ناخالص داخلی سرانه ۲۴،۸ میلیون ریال خواهد بود. لذا اندازه وام‌های اعطائی باید بین پنج تا چهل میلیون ریال باشد. نرخ کارمزد دریافتی وام‌ها بر اساس سیاست‌های هیأت مدیره تعاونی تعیین می‌شود. با توجه به استفاده از سازوکار گروهی و انجام بخش اعظم عملیات‌های اجرائی مانند ارزیابی درخواست‌های وام و تأیید آن، انتخاب وام‌گیرنده در میان گروه، نظارت بر مصرف وام و ... توسط اعضاء، بسیاری از هزینه‌های معمول سازمان‌های مالی در این سازمان‌دهی حذف می‌شود.

مزیت تعاونی‌های اعتبار در جذب سپرده قرض‌الحسنه این است که رویه‌های جذب سپرده و اعطای وام توسط هیأت مدیره تعیین می‌شود. لذا می‌توان برای انگیزه بیشتر برای جذب سپرده‌ها سیاست‌های فوق‌الذکر را بکار گرفت اما بانک قرض‌الحسنه مجاز نیست تا اعطای وام را منوط به سپرده‌گذاری نماید. بنابراین یک راهکار برای افزایش توان مالی تعاونی و خودگردانی آن و توفیق بیشتر در جذب سپرده این است که اعطای وام حداقل شش ماه پس از سپرده‌گذاری باشد. این مسئله در مدیریت دارائی‌ها و بدهی‌ها اهمیت دارد. بر اساس ضوابط ده در صد از منابع تعاونی باید به صورت سپرده در بانک‌های دیگر یا اوراق مشارکت دولتی و بانک مرکزی نگهداری شود. اوراق مشارکت به دلیل نقدینگی و بازدهی مناسب گزینه بهتری است. مابقی منابع نیز باید به شکلی تخصیص یابد که توان مالی تعاونی در مقابله با تورم را حفظ نماید. برای این کار باید نمود در صد مابقی منابع تعاونی نیز به دو بخش تقسیم شده و بخش اول مختص به انجام سرمایه‌گذاری‌های واقعی و بخش دوم به اعطای اعتبار اختصاص یابد. بخش اول را می‌توان به خرید دارائی‌های منقول و غیرمنقول مورد استفاده اعضاء و اجاره آن به اعضاء اختصاص داد. برای مثال در یک روستا

تعاونی می‌تواند با خرید یک دستگاه کمباین و اجاره آن به اعضاء هم نیاز کشاورزان را برطرف نماید و هم درآمد مناسبی از اجاره آن کسب نموده و ارزش دارائی‌های خود در مقابل تورم را نیز حفظ نماید. برای جلوگیری از انحراف از فعالیت اصلی تعاونی که انجام واسطه‌گری مالی است در صورت گسترش یافتن فعالیت تعاونی و تنوع آن می‌توان انجام این سرمایه‌گذاری‌ها را در قالب عقود مشارکتی به یک یا چند تا از گروه‌های هم‌بسته تشکیل شده از مشتریان که توانائی انجام این فعالیت‌ها را دارند واگذار نمود.

نکته مهم دیگر بکارگیری انگیزه‌های پویا و وام‌دهی صعودی است. لذا باید اندازه وام‌ها ابتدا از حداقل شروع شده و سپس با توجه به نحوه بازپرداخت فرد افزایش یابد. علاوه بر این لازم است هر ساله اندازه حداقل و حداکثر وام توسط هیأت مدیره تعاونی‌ها با توجه به درآمد سرانه اسمی در محدوده ۲۰ تا ۱۵۰ درصد آن تعیین گردد. علاوه بر این لازم است سررسید کوتاه‌مدت باشد و بر اساس زمان و میزان سپرده‌گذاری حداکثر تا دو سال افزایش یابد. بازپرداخت وام‌ها و سپرده‌گذاری‌ها باید به صورت هفتگی یا پانزده روزه و به طور منظم صورت گیرد و زمان‌بندی منظم بازپرداخت اقساط بر اساس مدل‌های موفق بکار گرفته شود.

نتیجه‌گیری

در این مقاله با استفاده از چارچوبی تحلیلی متشکل از عوامل خرد و کلان، تجربیات ایران در زمینه مالیه خرد مورد بررسی قرار گرفت و ویژگی‌های کلیدی عملیاتی آن‌ها استخراج گردید. با مقایسه این ویژگی‌ها و عوامل کلیدی موفقیت مالیه خرد بر اساس تجربیات جهانی، مبنای لازم برای سازوکار پیشنهادی گسترش صنعت مالیه خرد در ایران تهیه شد. بر اساس نتایج این تحلیل‌ها، فرآیند کلی پیشنهادی تأسیس مؤسسات مالیه خرد در ایران به شرح زیر خواهد بود:

- تأسیس سازمان اپکس تخصصی تحت نظر بانک مرکزی؛
- موظف ساختن شوراهای فرودست توسط شورای عالی استان برای بکارگیری سازمان‌های غیر دولتی و معرفی آن‌ها؛
- معرفی سازمان‌های غیردولتی توسط شورای عالی استان به سازمان اپکس برای آموزش؛
- ارتباط با سازمان‌های بین‌المللی توسط سازمان اپکس برای آموزش افراد معرفی شده و تربیت آن‌ها؛
- طی دوره‌های آموزشی تسهیل‌گران زیر نظر کارشناسان داخلی و خارجی در زمینه مالیه خرد توسط سازمان اپکس؛

- اعطای مجوز ترویج مالیه خرد به سازمان‌های غیردولتی که کارکنان آن‌ها آموزش‌های لازم را دیده‌اند توسط سازمان اپکس؛
- معرفی سازمان‌های دارای مجوز معرفی شده به شوراها و فرودست توسط شورای عالی استان‌ها؛
- ارتباط سازمان غیردولتی با نمایندگان شوراها و محلی برای برقراری تعامل دو طرفه و تبیین وظایف ترویجی؛
- ارسال تسهیل‌گران به محل یا سازمان مربوط و برگزاری جلسات توجیهی توسط توسعه یاران با اعضاء محل برای تشکیل تعاونی اعتبار و تأمین حداقل سرمایه لازم؛
- تهیه طرح‌های توجیهی تأسیس تعاونی اعتبار، تهیه اساسنامه، دریافت مجوز از سازمان‌های ذی‌ربط و نظارت بر آن‌ها؛
- تأسیس تعاونی اعتباری، انتخاب هیأت مدیره و بازرسان در تعاونی، تشکیل گروه‌ها در تعاونی و تعیین سرگروه‌ها؛
- جمع‌آوری پس‌انداز گروه‌ها به شکل پانزده روزه تا شش ماه؛
- تعیین فرآیندهای عملیاتی جذب سپرده و اعطای اعتبار با استفاده از قرارداد قرض‌الحسنه؛ فرآیند وام‌دهی صعودی و اعمال تنبیه عدم ارائه وام در صورت عدم بازپرداخت، انعطاف‌پذیر بودن نوع مصرف وام، تعهد مشترک گروهی، سررسید وام‌های حداکثر دو سال، اقساط هفتگی یا پانزده روزه، اندازه وام‌ها بین ۲۰ تا ۱۵۰ در آمد سرانه.

منابع

الف - فارسی

- ۱- ازکیا، مصطفی، *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستائی ایران*، اطلاعات، تهران، چاپ ششم، ۱۳۸۱.
- ۲- استیگلیتز، جوزف ای، و کارلا هوف (۱۹۹۳)، «اطلاعات ناقص و بازارهای اعتبار روستائی: معضلات، چشم‌انداز و سیاست‌ها» فصل دوم از کتاب: اقتصاد سازمان‌های روستائی: نظریه، عمل و سیاست، ویرایش‌گران: کارلا هوف، آویشای بریورمن و جوزف ای استیگلیتز، مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستائی، وزارت جهاد و سازندگی، تهران، ۱۳۷۷.
- ۳- آقابابائی، رضا، *تحلیل مسائل نهادی مالیه خرد برای ارائه سازوکار عملیاتی آن در ایران*، رساله دکترای اقتصاد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.
- ۴- امیرآبادی، محمد، فاطمی، عبدالله، زنان و اعتبارات خرد در بانک کشاورزی، مجموعه مقالات همایش اعتبارات خرد و زنان روستائی، دفتر امور زنان معاونت ترویج و نظام بهره‌برداری وزارت جهاد کشاورزی، جلد اول، ۱۳۸۱.

- ۵- بانک جهانی (۲۰۰۱). مبارزه با فقر: گزارش توسعه جهانی (۲۰۰۱-۲۰۰۰). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- ۶- بانک جهانی، (۲۰۰۳). فقر در ایران: روند و ساختار از (۱۳۷۷-۱۳۶۵)، صابر شیبانی، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران، ۱۳۸۴.
- ۷- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، دستورالعمل اجرائی تأسیس، فعالیت و نظارت بر شرکت‌های تعاونی اعتبار، تهران، ۱۳۸۶.
- ۸- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، قانون تنظیم بازار غیر متشکل پولی، مصوب ۱۳۸۳، تهران.
- ۹- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، تهران.
- ۱۰- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزیده آمارهای اقتصادی، تهران، ۱۳۸۵.
- ۱۱- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، نماگرهای اقتصادی، شماره‌های مختلف، تهران.
- ۱۲- تیموری، کاوه، آشنائی با شوراهای اسلامی فرادست و سروری بر وظایف آن‌ها، وزارت کشور، تهران، ۱۳۸۳.
- ۱۳- جهانگیر، منصور، *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۳۵۸ به همراه تغییرات ۱۳۶۸)*، نشر دوران، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۸۳.
- ۱۴- خداداد کاشی، فرهاد و دیگران، اندازه‌گیری شاخص‌های فقر در ایران کاربرد انواع خط فقر، شکاف فقر، شاخص فقر (۱۳۷۹-۱۳۶۳)، مرکز آمار ایران، تهران، ۱۳۸۱.
- ۱۵- دفتر سلامت و رفاه اجتماعی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، گزارشات پیشرفت پروژه بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد، تهران، ۱۳۸۱.
- ۱۶- رشیدی، داریوش، منصوری، بهمن، «خدمات مالی روستائی خرد، گامی اساسی برای فقرزدائی، طرح پشتیبانی خدمات مالی خرد روستا» در مجموعه مقالات سمینار (اعتبارات خرد، توسعه روستائی و فقرزدائی)، مرکز تحقیقات اقتصادی بانک کشاورزی، تهران، ۱۳۸۵.
- ۱۷- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، مستندات برنامه چهارم توسعه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۸-۱۳۸۴)، تهران، ۱۳۸۴.
- ۱۸- صدر، سید کاظم، «بانکداری اسلامی و تسهیلات خرد» در مجموعه مقالات سمینار اعتبارات خرد، توسعه روستائی و فقرزدائی، مرکز تحقیقات اقتصادی بانک کشاورزی، تهران، ۱۳۸۵.
- ۱۹- صندوق توسعه پایدار و خانواده، گامی به سوی توانمندسازی، روناس، تهران، ۱۳۸۰.
- ۲۰- صندوق توسعه پایدار و خانواده، پروشورهای ترویجی، شماره‌های مختلف، تهران، ۱۳۸۳.
- ۲۱- صندوق توسعه پایدار و خانواده، «گزارش پایانی پروژه کاهش فقر از طریق بسیج اجتماعی و اعطای اعتبارات خرد» تهران، ۱۳۸۳.
- ۲۲- طالب، مهدی، «نقش اعتبارات خرد در تأمین عدالت اجتماعی» در مجموعه مقالات سمینار اعتبارات خرد، توسعه روستائی و فقرزدائی، مرکز تحقیقات اقتصادی بانک کشاورزی، تهران، ۱۳۸۵.

- ۲۳- عرب مازار، عباس، فرزین معتمد، ارغوان، «نقش بانک کشاورزی در توانمندسازی روستائیان با بهره‌گیری از رویکرد اعتبارات خرد» فصلنامه بانک و کشاورزی، دوره جدید، ۱۳۸۲، ش ۲.
- ۲۴- عرب مازار، عباس، اندیشه جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی ایران، فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۱۳۸۵، ش ۲۲.
- ۲۵- فرزین‌وش، اسدالله، ندی، کامران، ربا، بهره قراردادی و بهره طبیعی (نقد مفهوم بهره در نظریات اقتصادی متفکرین مسلمان)، مجله تحقیقات اقتصادی، ۱۳۸۱، ش ۶۰.
- ۲۶- متوسلی، محمود، آقابابائی، رضا، آسیب‌شناسی نظام بانکی از منظر نهادگرایی، مجله تحقیقات اقتصادی، ۱۳۸۵، ش ۷۲.
- ۲۷- متوسلی، محمود، آقابابائی، رضا، استفاده از رویکرد فقر قابلیت در تحلیل اثربخشی سیاست‌های مبارزه با فقر در ایران طی سال‌های پس از انقلاب، مجله برنامه بودجه، در دست انتشار.
- ۲۸- مؤسسه بین‌المللی توسعه خدمات مالی خرد روستا، (۱۳۸۴)، نسخه فارسی و انگلیسی (طرح پشتیبانی خدمات مالی خرد روستائی) با همکاری بانک کشاورزی و صندوق بین‌المللی توسعه کشاورزی سازمان ملل متحد (ایفاد)، تهران، ۱۳۸۴.
- ۲۹- مرکز آمار ایران، نتایج آمارگیری از صندوق‌های قرض‌الحسنه، سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰، تهران.
- ۳۰- مرکز آمار ایران، نتایج آمارگیری از سازمان‌های غیردولتی، تهران، ۱۳۸۳.
- ۳۱- معظمی، میترا و دیگران، ارزیابی پوشش و پایداری برنامه‌های اعتبارات خرد (مطالعه موردی صندوق اعتبار خرد برای زنان روستائی) در مجموعه مقالات سمینار اعتبارات خرد، توسعه روستائی و فقرزدائی، مرکز تحقیقات اقتصادی بانک کشاورزی، تهران، ۱۳۸۵.
- ۳۲- مهاجرانی، مصطفی، و دیگران، گامی در جهت شناخت تشکلهای داوطلب سنتی ایران، انتشارات سلمان، تهران، ۱۳۸۱.
- ۳۳- نجفی، بهاء‌الدین، تأمین مالی خرد، تجربیات جهانی و امکانات توسعه در ایران مجموعه مقالات همایش تأمین مالی کشاورزی، تجربه و درس‌ها، بانک کشاورزی، تهران، ۱۳۸۲.
- ۳۴- نجفی، بهاء‌الدین، تجربه اعتبارات خرد در کشاورزی سنتی و دهقانی ایران در مجموعه مقالات سمینار اعتبارات خرد، توسعه روستائی و فقرزدائی، مرکز تحقیقات اقتصادی بانک کشاورزی، تهران، ۱۳۸۵.
- ۳۵- وزارت تعاون، قانون بخش تعاون مصوب سال ۱۳۷۰ با اصلاحات بعدی و اساسنامه تیپ شرکت‌های تعاونی، تهران.
- ۳۶- وزارت تعاون، گزارش وضعیت کلان شرکت‌های تعاونی اعتبار تا پایان شهریور ۱۳۸۴، تهران.
- ۳۷- وزارت تعاون، گزارش عملکرد تسهیلات بانکی بخش تعاونی در سال ۱۳۸۳، تهران.
- ۳۸- وزارت تعاون، تبصره‌های قانون بودجه ۸۶ و منابع اعتباری قابل استفاده برای توسعه بخش تعاون، تهران، ۱۳۸۶.
- ۳۹- وزارت رفاه و تأمین اجتماعی، ۱۳۸۳، مستندات چتر ایمنی رفاه اجتماعی، تهران، منتشر نشده است.

الف- لاتین

- 40- Armendariz de Aghion, B. "On the Design of a Credit Agreement with Peer Monitoring" Journal of Development Economics, 1999, Vol.60, No.1, pp:79-104.
- 41- Besley, T. and Coate, S. "Group Lending, Repayment Incentive and Social Collateral" Journal of Development Economics, 1995, Vol.46, No.1, pp: 1-18.
- 42- Brandsma, J. and Chaouali, R. (1998), "Making microfinance work in the Middle East and North Africa", World Bank Working Paper, 1998, No.23076, Washington DC.
- 43- Brandsma, J. and Hart, L., "Making microfinance work better in the Middle East and North Africa", World Bank Working Paper, 2004, No. 29657, Washington DC.
- 44- Daley-Harris, S, "State of the Microcredit Summit Campaign Report, 2006", Processed www.microcreditsummit.org, 2006.
- 45- Dhumaleh, R., and A. Sapcanin, "An Application of Islamic Banking Principles to Microfinance, World Bank and United Nations Development Program, Technical Note 23073, UNDP, New York, 1999.
- 46- DRMFS-International, Detail Implementation Design (DID) of Rural Microfinance Support Project-II., A Joint project of IFAD and Bank Keshavarzi Iran, 2004.
- 47- El-Hawary, D., Grais, W., and Z. Iqbal, "Regulating Islamic financial institutions : The nature of the regulated", World Bank Policy Research Working Paper, 2004, No. 3227, World Bank, Washington D.C.
- 48- Ghatak, M. "Group lending, local information and peer selection" Journal of Development Economics", 1999, Vol. 60, No 1, pp: 27-50.
- 49- Ghatak, M, "Screening by the Company You Keep: Joint Liability Lending and the Peer Selection Effect" Economic Journal, 2000, Vol.110, pp: 601-631.
- 50- Gonzalez-Vega, C, "Microfinance Apex Mechanisms: Review of the Evidence and Policy Recommendations" Rural Finance Program, Department of Agricultural, Environmental and Development Economics, Ohio State University, Ohio, 1998.
- 51- Helms, Brigit, Access for All, Building Inclusive Financial Systems, The World Bank, Washington DC, 2006.
- 52- Honohan, P, "Financial Sector Policy and the Poor, Selected Findings and Issues" World Bank Policy Paper No. 43, 2004.
- 53- Hulme, D. and Mosley, P, Finance Against Poverty, 1996, Vol.1&2, Routledge, London
- 54- Iqbal, Z., and A. Mirakhor, Islamic Banking, IMF Occasional Paper No. 49, Washington D.C.: International Monetary Fund, 1987.
- 55- Ledgerwood, J, Microfinance Handbook: An Institutional and Financial Perspective, World Bank, Washington, D.C, 1998.
- 56- Levy, F., (2002), "Apex Institutions in Microfinance" CGAP Occasional Paper N. 6, Washington DC, 2002.
- 57- Matin, I. and D. Hulme, "Program for the poorest: Learning from the IGVGD program in Bangladesh" World Development, 2003, Vol. 31, No.3, pp: 647-665.
- 58- MIX, Microbanking Bulletin, No 12, 2006.
- 59- Morduch, J, "The Microfinance Promise" Journal of Economic Literature, 1999, Vol. 37, No.4, PP: 1569-1614

- 60- Morduch, J, “**The Microfinance Schism**” World Development, 2000, Vol.28, No. 4, pp: 617-629.
- 61- Ouattara, K., C. Gonzalez-Vega and D.H. Graham, “**Village Banks, Caisses Villageoises, and Credit Unions: Lessons from Client-Owned Microfinance Organizations in West Africa**” Economics and Sociology Occasional Paper No. 2523, USAID Microfinance Best Practices Case Study, Department of Agricultural, Environmental and Development Economics, Ohio State University, Ohio, 1999.
- 62- Piran, P, **Poverty Alleviation in Sistan & Baluchestan: The Case of Shirabad**, UNDP in Iran, Tehran, 2002.
- 63- Rutherford, S, **The Poor and Their Money**, Delhi: Oxford University Press (Working Paper version: University of Manchester: Institute for Development Policy and Management), 2000.
- 64- Sengupta, R., and C.P. Aubuchon, “**The Microfinance Revolution: An Overview**”, Federal Reserve Bank of St. Louis Review, Jan/Feb, 2008, Vol. 90, No. 1, pp: 9-30.
- 65- Stiglitz, J.E, “**Peer Monitoring and Credit Markets**” The World Bank Economic Review, 1990, Vol. 4, No 3, pp: 351-366.
- 66- Van Tassel, E, “**Group Lending Under Asymmetric Information**” Journal of Development Economics, 1999, Vol. 60, No 1, pp: 1-25.
- 67- Varian, H, “**Monitoring Agents with Other Agents**” Journal of Institutional and Theoretical Economics, 1990, Vol.146, No. 1, pp: 153-174.
- 68- Yunus, Mohammad, Banker to the Poor, Micro-Lending and the Battle Against World Poverty, Public Affairs, New York, 2003.